

ОБЩНОСТТА НА „ХОРАТА ОТ ПАЗАРА“ В КЪРДЖАЛИ – ОФОРМЯНЕ, ГРУПИ, КУЛТУРА (ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК)

THE COMMUNITY OF ‘THE PEOPLE FROM THE MARKET’ IN KARDJALI – FORMATION, GROUPS, CULTURE (THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY)

Мария Маркова

Abstract

The research is directed towards the formation, the internal stratification and the culture of the market community in Kardjali, as well as the permanent ethnical (subethnical) and cultural interactions in it. From the community of ‘the people of the market’ begins the knowledge and the acceptance of locals and foreigners long before the real demographical changes occurred.

During the first half of the 20th century, Kardjali is present with several small crafts. The communities of the artisans and the merchants in Kardjali are a mosaic of representatives of different nationalities and religions – Muslims, Christians and Judaists; Turkish, Bulgarians, Jews, Greeks, Albanians. Gradually the artisanal-merchant community turns into a coherent group with its own elite and means of communication. It has its own identity, parallel to the local, ethnical and confessional dimensions of the certain construct.

The mutual market places are part of the public image of Kardjali, its most characteristic spaces, through which the visitors perceive the town and which are often the only ones they are able to experience. They are also the main places of communication, the contact border zone in which the outlines are not as clear and the differences lose their stereotypical meaning. The memories are maintaining their sensory dimensions through the culinary smells and tastes, which are perceived by the masculine aspect merchants and clients have invested in them; auditory perceived by the language of the market. These sensory outlines are not thought of as political signs with a key meaning to the national identity; they possess the meaning of signs of the multitude, ‘the cultural exoticism’, the memories of the idealised past and ‘the cultural nostalgia’.

Keywords: *Kardjali, Muslims, Christians, Turkish, Bulgarian, market, communities, identity.*

Градското пространство се формира чрез сложни социални отношения. Обикновено градът „притегля“ към себе си много и различни човешки групи, които имат свои истории, биографии, жизнен и икономически ресурс. Така се създава неговата културна система и специфична местна общност. Тя възприема културното си своеобразие, заедно с етническата, религиозната и езиковата си пъстрота като нормални факти и конструира чрез тях своята идентичност. Едно от типичните и изконни градски пространства, което Ф. Бродел дефинира като даденост, е пазарът – място, където се произвеждат и търгуват стоки, установяват се и се развиват човешки отношения и на тяхната база се изгражда своеобразна общност.

В балканския свят, обединен в рамките на Османската империя, обозначеният от Ф. Бродел топос, обхваща две части: пазарът, където се търгуват земеделски произведения, и чаршията – една или няколко улички, често преплетени помежду си, по които са разположени дюкянчетата на занаятчиите. Първоначално пазарът се провежда в определен ден от седмицата, но постепенно се превръща в ежедневие. За разлика от него чаршията „отваря“ всеки делник. Редовно прекосявани от продавачи, купувачи и обикновени минувачи, пространствата на пазара и чаршията са истински контактни зони. В края на доиндустриалния период в представите на българите „чаршия“ и „пазар“ са синоними – те са място за търговия и купуване, но и човешко средище, средоточие на общуващи хора. И ако впоследствие понятието за чаршията донякъде се загубва, то пазарът се превръща в общ пространствен, културен, социален символ и именно по този начин ще бъде използван в този текст.

Тези обстоятелства предопределиха насоката на настоящото изследване и основният обект на интерпретация – оформянето, вътрешната стратификация и културата на пазарната общност в Кърджали, както и постоянното етническото (субетническо) и културно взаимодействие в нея. Подходящ в случая е изразът „хората от пазара“ – превод на термина на гръцката антроположка А. Каракасиду „хората от *агората*“, който тя въвежда и разглежда в изследването си (Каракасиду 2008: 93–99). Подобно на други локални примери, опознаването и приемането на местни и пришълци в Кърджали започва дълго преди същинските демографски промени¹ именно от „хората от пазара“. Същевременно разглеждането на една пазарна общност в град, в който населението динамично изменя състава си, е неделимо от обширните проблеми за културното многообразие на поливариантните Балкани, за представите и възприятията за границата, за взаимоотношенията на хора с различна етническа и религиозна идентичности.

Изследването е насочено към първата половина на ХХ в. Тогава в Кърджали, повторно присъединен към България в началото на Балканската война (1912 г.), започват да пристигат големи маси заселници. Те трайно променят

---

¹ За етническите промени в град Кърджали през първата половина на ХХ в. виж например Маркова 2011 с посочената литература.

етническият, културен, социален, религиозен облик на града. Хронологичният период с основните му исторически процеси предопределиха и следването на своеобразна методология. В основата ѝ е работата с архивен материал от лични спомени и интерпретации на местни краеведи, всички те съхранявани във фондовете на Териториалния държавен архив на гр. Кърджали. Преобладаващата част от архивния материал произхожда от българите. Допълнен е от малък брой спомени на стари местни турци, записани от М. Михайлова към средата на ХХ в., които, до известна степен, елиминират опасността от едностранчивост на разказа и еднопосочност на изследователската (ре)конструкция. За подчертаване на някои изводи и извеждането им към съвременността, са използвани включено наблюдение и информация от няколко теренни интервюта с потомци на тракийски българи, които днес живеят в гр. Кърджали. Като цяло проучените материали представят рефлексията и авторефлексията на съответното население. В тях са разкрити различни страни от потока на икономически, социален и културен обмен, свързан с изследваната тема – значението на пазара за града и жителите му, видовете занаяти и групите търговци. Особено интересни са архивните спомени с по-богати детайли без аналог в други извори, които позволяват да се проследи как самите местни жители рамкират разликите и възприятията на идентичността и как в представите им тези понятия се променят и дефинират отново.

Важно значение за това изследване имат и отделни по-обемни разработки. Такива са трактовките на френския учен Фернан Бродел за пазара, неговата същност, социална и икономическа роля, функционирането му като изконно пространство на градския живот (Бродел б. г.: 390–411), както и студиите на гръцката антроположка А. Каракасиду за обмена на идентичности, пречупени през оформянето на пазарната общност в едно гръцко селище, структурирането на обмена, връзката с икономическите ресурси, властта и културата (Каракасиду 2008: 85–109). Конкретно пазарът в Кърджали като търговско средище, включващо и занаятчийски стоки, е тема и на по-ранни проучвания (Михайлова 2000; Маркова 2012; Гиневски 2017; Костадинова 2017).

Природо-географски особености, традиционни поминъци, етническа характеристика на населението

Родопската планинска област заема южните централни части на днешната българска държава. Природо-географските ѝ особености обуславят развитието на определени традиционни поминъци – трансхуманно животновъдство², за-

² В миналото почти повсеместно в Източните Родопи се отглеждат големи стада овци и кози, слизащи зиме към Беломорието и връщащи се напролет. С разкъсването на тази стопанска област в началото на ХХ в., скотовъдният отрасъл в Източните Родопи запада – пасищата тук са главно планински със слаби треви. След 20^{те} години все още някои от стадата минават в Тракия за презимуване, но това коства големи неприятности и рискове.

наятчийство и активни търговски връзки с беломорските села и градове, което през вековете довежда до свързването на Родопите и Беломорието в една стопанско-икономическа област³. Постепенно част от родопските селища с по-благоприятно местоположение – по поречието на Арда, Върбица, Бяла река, близо до планинските проходи и фактически до стопанските пътища – започват да се развиват по-ускорено от останалите и се превръщат в пазарни центрове.

Най-добрият пример в това отношение е Кърджали⁴. Към последната четвърт на XIX в. старите земеделско-скотовъдни поминъци на местните турци са изместени напълно от тютюна⁵ и стопанският възход на селището вече е факт. Военно-стратегическото и граничното му местоположение между българската и турската държава го превръщат в средоточие на значителни за мащаба му войски (голям турски гарнизон) и провокират бързото му развитие като пазарен център, привличащ все повече занаятчии от Ахъчелебийско (Смолянско), Беломорието и вътрешността на България.

С подема на занаятите и търговията се променя и етническият състав на местното население. Между 1878 и 1912 г. тук живеят основно турци. Сред тях са отбелязани малък процент българи, гърци, евреи, албанци. Всички те са мъже, занаятчии и търговци, за които изследователите специално уточняват, че не са местни (Примовски 1973: 221), а гурбетчии – „непостоянни“, „приходящи, които са идвали и престоявали не семейно в града от 5 до 10 месеца в годината според сезона на занаята си“ (Шишков 1936: 14). Непосредствено след Балканската война населението на Кърджали прогресивно започва да нараства вследствие на миграции. Наскоро настъпва и трайна промяна на етническият му състав. Към средата на XX в. освен местните и стари турци и малка група цигани, има много новодошли българи⁶, гърци, албанци, евреи, арменци, руснаци. Към 20-те години селището вече е полиетнично, с превес на две общности: турска и българска. До края на 40-те години тук се установяват хора от смолянските села, вътрешността на България, Беломорието (от Комотини, Александрополи, Ксанти и околностите им) и отделни селища от Егейска Македония. Най-голяма част от българската общност са беломорските бежанци. Към средата на XX в. етническата картина в Кърджали е променена и числен превес в нея имат българите (Маркова 2011).

---

³ В Западна Тракия и Егейска Македония пристигат търговци, занаятчии и строители от Родопите, а оттук заминават зърнени храни и търговски стоки за планинските села.

⁴ Кърджали и покрайнината му е разположен в североизточните дялове на Източните Родопи и заема централно географско положение спрямо околните села.

⁵ Тук тютюнът е пренесен от Сяр, Драма и Ксанти и бързо измества останалото земеделско производство (Примовски 1973: 220).

⁶ Специално появата на българите през първите две десетилетия на XX в. предизвиква тук истински миграционен бум.

Производства и търговия. Занаятите – видове и етническа диференциация. Изгледът на пазара, панаира и основната търговска улица

В началото на ХХ в. в малкия Кърджали основните трудови занимания са търговско-занаятчийските. Те обуславят местния „градски“ облик и необходимостта от изграждане на собствена „империя“, включваща близките села (Ф. Бродел⁷). Но те са и част от лесно уловимите и видими местни белези, често единствените достъпни дадености, до които се докосват и контактуват външните наблюдатели („чуждите“). В описанията на градчето, оставени от гостуващите българи, постоянно се подчертават „ориенталският“ му изглед и тези селищни елементи и социални отношения, които са свързани със занаятите и търговията. В един такъв пример се обяснява, че в този „спящ в котловината, забулен от облаци прах, инертен и с успокоени от жегата страсти“ градец, „страстите и конфликтите бяха да купиш стока, без да я плащаш, на юнашко доверие или да не кажеш ‘добър ден!’ на фалирал търговец и занаятчия“⁸. Напълно по ориенталски, централните точки на селището обхващат чаршията с нейните занаятчийски дюкянчета, пазарът с тържищата му и ежегодния панаир⁹. И до 1930 г. посетителите го виждат като „неголям град с напълно ориенталски вид, с оживена чаршия и пазар, с джамия“¹⁰.

През първата половина на ХХ в. в Кърджали има разнообразни дребни занаяти. Според информацията от архивните спомени, те могат да се дефинират на две нива: видово, съобразно естеството им, и етнически, според идентичността на съответния практикуващ.

До второто десетилетие на ХХ в. приоритетно занимание на **местните турци** е кираджийството, когато е изместено от тютюнопроизводството. Значително по-слабо разпространени са симидчийството (за направата на симидите майсторите използват нахутова мая и търгуват със стоката си в Гюмюрджина, дн. гр. Комотини), чомлекчийството (грънчарство), каникчийството (изработване на дървени лъжици), керемидчийството, семерджийството (самарджийството), касаплъка, общарството, кърпачеството, бръснарството, воденичарството. Някои занаяти не се смятат за местни – например хасковските турци донасят в Кърджали кожарството и тук то се разраства „неимоверно много“. Със стоките

⁷ Ф. Бродел отбелязва, че „за градски се смятат дейностите на търговците, функциите, свързани с политическото, религиозното и икономическото управление, занаятите“. В света постоянно съществуват „градове, създали около себе си села“, които ще ги изхранват и от които те черпят работна ръка, включително и занаятчийска (Бродел б. г.: 394, 395 и др.).

⁸ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 591, л. 3.

⁹ Сред централните топоси на Кърджали за тукашното му миосюлманско население са още джамията и гробът на легендарния местен герой Кърджа Али.

¹⁰ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 234, л. 2.

от посочените занаяти, както и със събрани и изсушени плодове (ябълки, круши, дренки), турците активно търгуват на местния пазар¹¹.

Турците другоселци се различават от местните по заниманията си. Например тези, които идват от Хасково, се занимават предимно с дърводелство (главно за булчински сандъци) и чилингирство (оръжейничество, заменено по-късно от тенекеджийство за печки¹²), един „турчин, фелдшер от Карнобат“ е аптекар¹³, а друг – собственик на хамама (банята), който „много рядко работеше, защото нямаше осигурена вода“¹⁴.

Българите са вторите по численост **занаятчий** в Кърджали. Групата им се описва като „човешки конгломерат“, събран от различни места. Общението на информацията от архивните спомени показва, че всички респонденти разграничават заниманията не само на етническо, но и на субетническо ниво, т.е. идващите от определен район упражняват конкретна професия.

Стари сезонни работници в Кърджали са жителите на **смолянските села**. Хр. Гиневски отбелязва, че те се насочват към градчето късно – едва след стесняването на старите им пазари¹⁵, навлизането на фабричните изделия, както и поради лошото качество на пътищата в Източните Родопи (Гиневски 2017: 138). Традиционно те пребивават в селището временно – обикновено пристигат след Атанасовден и се завръщат в родните си места преди Коледа¹⁶. Ст. Н. Шишков отбелязва: „зиме и лете идват абаджии, шивачи, а лете и пролет – зидари, бакърджии, калайджии и други като едни са оставяли калфи или съдружниците си за постоянно, а други са затваряли дюкяните и работилниците си през време на отсъствието си“ (Шишков 1936: 14). Според спомените на самите родопски майстори към началото на ХХв. най-многочислената им група са абаджиите¹⁷, следвани от дюлгери, дограмаджии, бичкаджии. Последните се сочат като строителите на местните турски къщи¹⁸, понеже „измежду турците

¹¹ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 108, л. 149; а.е. 109, л. 223–226; а.е. 110, л. 246, 247; а.е. 207, л. 1.

¹² ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 247.

¹³ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 109, л. 242.

¹⁴ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 2–3.

¹⁵ Хр. Гиневски сочи като по-стари дестинации на среднородопските гурбетчий Беломорието, Одринско, Пловдивско, Хасковско, макар и по-рядко Варна, Истанбул, Смирна и други селища.“ Първи в Кърджали пристигат абаджиите, следвани от дюлгерите, медникарите и др. (Гиневски 2017: 138).

¹⁶ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 262.

¹⁷ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 246, 266–267; ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 75, л. 4.

¹⁸ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 107, л. 145.

занаятчиите нямаше никак от този отрасъл – дюлгерския¹⁹. Отделни родопчани са още обушари, шивачи, бакърджии, дърводелци, подковачи²⁰.

До 1912 г. в Кърджали рядко идват **българи гурбетчиите от други области**. Сред тях има отделни **занаятчиите от Беломорска Тракия**. Например за пазарните дни „праматари и други пътуващи търговци-сергиджии са идвали и от Гюмюрджина“ (Шишков 1936: 14), за нуждите на турския гарнизон от Суфлийско (до дн. гр. Дидимотихо) пристига шивач със семейството си, в гръцка бакалница работи българин от Дедеагачко (дн. гр. Александрополи), появяват се и няколко майстори шивачи от Гюмюрджина, Ксанти и др., умееша да изработват търсените от местното население *цохени дрехи* и *бюкме*, мяркат се и камиларите от Дедеагачко, превозващи местни продукти, заедно със сол и бакалски стоки от Беломорието (Примовски 1958; ТДА-Кърджали, ф. 926, оп. 1 а.е. 25: 3–4).

След Балканската война броят на беломорските занаятчиите в Кърджали нараства. Много камилари пренасят тютюн²¹, идват и градинари. Те устройват развити градини по плодородните места около Арда²², отглеждат зеленчук, овошки и лозя²³ и понеже продукцията им е качествена, тя бързо се превръща в пазарна стока. Отделни българи изграждат кланица и колбасарница с „*много хубав и вкусен колбас*“, както и обществена баня²⁴.

Още по-малък е броят на **българите занаятчиите**, които пристигат в Кърджали **от други области**. В края на XIX в. идва бояджия от Хасково²⁵, а след края на Балканската война и шапкар от Свищов²⁶. По-късно се появяват още занаятчиите. В спомените си един търговец на житни храни отбелязва, че към септември 1944 г. „*от старата община до моста на Новата махала*“ има „*около 30 едноетажни и двуетажни сгради с над 20 дюкяна. От тях седем бяха житарски, а останалите – манифактурни и бакалии. Занаятчиите се разпределяха така: 5 д. абаджии, 3 д. шивачи, 2 д. калайджии и 3 д. бръснари*“²⁷.

До 1912 г. в градчето живеят и занаятчиите от **други народности**. Първоначално това са четирима гърци. Трима от тях имат собствени фурни „*наредени*

¹⁹ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 4.

²⁰ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 207, л. 1.

²¹ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 253, 266–267, 271–273.

²² До 1912 г. в Кърджали има три малки турски градини с примитивни долапи, в които се отглеждат праз, зеле, домати и чушки (ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 252; ф. ЛС, а.е. 62, л. 4).

²³ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 244, л. 22; ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 252.

²⁴ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 75, л. 11.

²⁵ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 271–273.

²⁶ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 733.

²⁷ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 479, л. 1.

една до друга в един ред“, а един е „приматарин манифактурист“, при когото „всичко можело да се купи и намери и дори лекувал болни“. След тях идва и един хасковски арнаути (албанец), който е френк-терзия (френски шивач, в смисъл на модерен шивач)²⁸. Непосредствено преди Балканската война в селището се появяват още трима „арнаути – албанци или по-точно турски арнаути“ всеки, от които прави бозаджийница²⁹. Към 1915 г. вече има и няколко евреи и арменци: „арменците се занимаваха с тенекеджийство и правеха тенекиени печки и тръби. Някои от тях имаха коли, с които извозваха стока от гарата до града, а други – файтони, които извозваха пътници от града до гарата и обратно“. Част от евреите са сарафи – „правеха златни накити и ги продаваха на гражданите“, други са баничари – „правеха много хубави банички, милинки, соленки“, „мекици пържени“ или „много хубави семки, фастъци, печени и варени кестени“, а трети се занимават „с дребна търговия кинкалерия“. Неколцината албанци са определени като майстори на „много хубава боза“³⁰.

През първата половина на ХХ в. място за размяна на стоките от всички тези занаяти са пазарът, панаирът и основната търговска улица. Ето как са описани техните пространства. През 1915 г. местният панаир е вече голям. Провежда се „през месец септември всяка година“. На него „идваха търговци от цяла България и предлагаха най-различни стоки за продан. Единствено по време на панаира турското население се снабдяваше с потури и аби“. На този панаир се намира всичко, което търсиш³¹.

Към 1921 г. мястото около пазара „бе заето изключително с катъри, маггарета и коне, натоварени с дърва и разни стоки, докарани от вътрешността на България от разни търговци“³². Пазарният ден е петък. Около 1936–1937 г. „от ранна сутрин“ „в турската част се стичаха много хора, преобладаващото от тях бяха турци. Те идваха от селата, Възседнали коне, мулета, маггарета, с влака и някои с частни рейсове, които обслужваха далечни населени места. На пазара имаше най-различни стоки. Имаше складове за жито, царевича. Изложени бяха плодове, зеленчуци, срещаха се хора продавачи на боза, салеп“³³.

Непосредствено до пазара е разположена търговската улица. През първата половина на ХХ в. „от казармата и офицерския клуб водеше главната търговска улица и завършваше някъде до чеимата, което беше в северния край на улицата... На улицата имаше само една книжарницата, която снабдя-

²⁸ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 248, 271–273.

²⁹ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 8.

³⁰ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 75, л. 4, 7.

³¹ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 75, л. 11.

³² ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 206, л. 6–7.

³³ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 256, л. 5.

*ваше учениците с учебници и помагала. Една част от магазините беха на турци – шкембеджийница, обуцарница, гостилница и др. Витрините на манифактурните и др. магазини беха изпъстрени с различни стоки сякаш им предаваше ориенталско въздействие на купувачите. В центъра на града, близо до пазара, извисяваше кубета с минарето джамията*³⁴.

Както и при други големи пазари и панаири (Ескиджумайски – Стоянова 2002, при Троянския манастир – Петрова-Голийска 2002), около които съществува дълъг и интензивен икономически, социален и културен обмен, разрастването на панаира и пазара в Кърджали довежда и до растеж на селището. Сравнителното разнообразие от стоки и услуги, нетипично за съседните градчета, бързо издига Кърджали в пазарната йерархия на Източните Родопи (срв. с Костадинова 2017). Развитието му като местен търговски център започва да привлича човешки маси, включително и бежанците през 20-те години на XX век ³⁵. Така пазарът, панаирът и търговската улица оказват огромно влияние върху социалния и културния селищен живот. Те остават динамични структури, чийто облик се променя под влиянието на гражданите и местната власт и според интересите на търговци и купувачи.

Обществото на хората от пазара. Идентичности и правила на общуване

Очевидно е, че занаятчиите и търговците в Кърджали от първата половина на XX в. не са еднородна група, а по-скоро мозайка от представители на различни народности и религии. В началото на столетието в градчето съжителстват мюсюлмани, християни и юдеи. Конфесионалните им общности са поделени на по-малки вътрешни групи, които се базират върху националната принадлежност и имуществения статус на членовете. Представители на мюсюлманите са турците и албанците, на християните – българите и гърците, а на юдеите – единствено евреите. Сред всички тях има богати, средно заможни и бедни хора, като контурите между тях често се преливат.

Спомените на основните национални групи съдържат информация за тяхното оформяне. Тя безспорно е оказала влияние върху идентификацията на членовете на самите общности.

³⁴ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 256, л. 3–4.

³⁵ В спомените си българите бежанци от Западна Тракия сочат разрасналия се пазар на Кърджали като една от второстепенните причини, поради която те остават в това селище. Основните причини за установяването им в града са неговата близост до границата, която прави възможността бързо да се завърнат по родните си места напълно реална, както и концентрацията тук на големи роднински бежански групи с цел взаимно подпомагане.

Градската памет определя **мюсюлманската общност** като най-ранна. За нейното минало се разказва в най-стария пласт от турските спомени, събрани от Мара Михайлова. Според тях някога, „преди появата на българите“, в града живеят единствено мюсюлмани. Това са самите турци, както и малка група цигани, разположени високо в своята махала. Албанците не се споменават³⁶.

В много от турските спомени се подчертава като емблематичен фактът, че „в стари времена“ мюсюлманите в Кърджали били „*пословично*“ бедни³⁷. Разказите посочват и няколко основни пътища, чрез които постепенно отделни турци *се замогват*. Помни се, че някои хора дължат богатството си на обширна земеделска собственост. Ето как изглежда образът на един такъв човек, съхранен в архивизираната памет. Хаджи Осман живеел в Топаллър махле, т.е. махалата на Топала. Той „*бил земеделец, с повече от сто декара земя. Като забогатял, изградил дванадесет къщи, за децата си и другите давал под наем, а сам той се преместил от Топаллар махле в Хаджибиллар махлеси*“³⁸. Като друг начин на замогване е изведено кираджийството – особено актуално занимание във времената, когато пътуванията са трудни, бавни, неудобни и рисковани. Затова не е случайно, че чрез кираджийството „някои от жителите забогатяли и започнали да овладяват колкото си искат работна земя, пасбища и гори. Земевладелците, първенците, чорбаджиите били наричани почтително ‘аа’, т.е. ‘ага’“ (Михайлова 2000: 55, 57). Спомените сочат и пазара като важен път, който предлага възможности за натрупване на капитал. „Пазарът изтъкнал някои местни първенци. Те едновременно се занимавали с търговийка и земеделие. Така между бедните земеделци изникнали богати хора. Те насила заграбили големи пространства работна земя и покорили по-дребните и по-бедните. Тези богаташи започнали да се наричат аа или чорбаджи. Преди да се свърши личната работа на семейството, бедните отивали на работа у чорбаджията или аата. Никой не смеел да откаже под страх от бесило или пребиване със сопа. Най-милостивото наказание било изгонване от селото... Властта тогава била такава, каквато е и цялата турска империя. За бедните не се чакало нищо добро. Тя била власт, разделена между богатите, военните, кадиите, бейовете и дерибеите“ (Михайлова 2000: 55, 57).

Очевидно е, че подобен тип сведения и техните интерпретации описват и обясняват как в определено селище протичат част от обичайните общественно-икономически процеси. В местния лексикон представителите на най-бога-

³⁶ За албанци се говори за първи път в по-късните български разкази. В тези случаи се отбелязват националната принадлежност и заниманието на конкретни хора. Всички отбелязани в българските спомени албанци са занаятчии или търговци.

³⁷ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 107, л. 111–112.

³⁸ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 107, л. 111–112.

тата прослойка имат свое име – *чорбаджи* и *аи*. Те притежават специфична групов идентичност, която е различна от тази на останалите. Основният ѝ етикет е богатството. *Чорбаджиите* и *аите* го натрупват чрез земевладение, животновъдство, търговски начинания или пък комбинация от тези дейности. В допълнение те използват и популярните „ендогамни модели на социално затваряне“ като сключват изгодни бракове, чрез които богатството под формата на пари, земя, добитък, стоки, се концентрира в определени фамилии³⁹. Обобщението на информацията показва, че в случая се следват стари и утвърдени образци за икономически замогване, поради което профилът на старите кърджалийски *чорбаджи* и *аи* има много балкански съответствия.

Турските спомени не представят сведения за разточителен живот, воден от собствените *чорбаджи* и *аи*. В разказите на българите занаятчи са запазени откъслечни сведения, че сред кърджалийските турци е имало „много богати“ хора. Близък по смисъл е повтарящия се и до днес мотив сред българите, че тукашните стари турци имали „торби със злато“. Същевременно в турските спомени често регистрирана е информацията, че *чорбаджиите* и *аите* открито и ясно са проявявали силата и влиянието си. Показателно е поименното им изброяване, изричното им упоменаване като основатели на част от родовете в селищните махали, характеризирането им като „граждани“, „общественици“ и „дейни административни дейци“, участващи във „всички начинания, които засягали града“, в чиито домове са „отсядали всички видни гости“, включително и губернаторът на Източна Румелия Алеко Богориди през 1881 година⁴⁰. Анализът на тези сведения показва, че и при турците, и при българите богатството се схваща като средството, осигурило на *чорбаджиите* и *аите* първенство в селището. Ясно е, че тези хора са получили влияние и контрол върху местния обществен живот и периодично са захранвали състава на местните властови институции с представители от собствената си среда. Така профилът на *чорбаджиите* и *аите* се обогатява и с личностната им значимост, а тя има очевидни паралели с други подобни случаи на Балканите⁴¹.

Най-старите спомени на турците съхраняват идеализирани родови истории, свидетелстващи за автохтонност, богатство, героични предци, носители на висок морал, от които старото местно население води началото си. Така в само-

³⁹ За изгодните бракове по друг повод А. Каракасиду отбелязва, че са „ограничили по-голямата част от циркулацията на имотите в относително тесен кръг от нарастващо елитарни фамилии“ (Каракасиду 2008: 99).

⁴⁰ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 107, л. 116–119 и др.

⁴¹ Например „*чорбаджиите* от Гювезна [...] били натоварени с отговорността за управлението на делата на местните християнски жители. Могъщи и уважавани, те арбитрирали и решавали спорове, определяли глоби и събирали данъци, управлявали селската православна църква и училището (и двете основани през 70-те години на XIX в.) и надзиравали предоставянето на различни привилегирани позиции в селото, т.е. събирачите на *декати* (*десятька*), пъдари, наематели на различни селски и общински *вакъфски* имоти“ (Каракасиду 2008: 98–99).

рефлексията си това население свързва мюсюлманската общност, богатството, местната история, властта и пазара.

Християнската общност

Според градската памет втората конфесионална общност в Кърджали е **християнската**. Представителите ѝ се появяват в селището, когато то е напълно мюсюлманско.

Сведенията за миналото на християнската общност се съдържат в българските спомени. В началната им интерпретация, дело на Мара Михайлова, първите не-мюсюлмани са определени като „християнска група“. Тя включва индивидуални представители на смолянските занаятчии и отделни „християнски семейства“ – няколко гръцки и български фамилии от Западна Тракия. М. Михайлова акцентира върху героизма на първите християни, решили да се установят за постоянно в селището и върху драматичния характер на решението им. *„Благодарение на родопските занаятчии, на тяхната смелост, решителност и пословична трудолюбивост, успяват да се затвърдят и да станат постоянни периодични майстори на един или друг занаят. Но те, родопските майстори, идвали в Кърджали и този край сами и то за няколко месеци през годината, а си отивали по своите села и семейства. Никой от тях не се наел да доведе семейството си и се установи за постоянно тук. Ето едни труден, мъчен и страшен въпрос. Кой би се решил, кой би се наел да вземе жена и деца и ги доведе в едно селце, в което няма друго семейство, което да говори на неговия език и да бъде от неговата народност. Да хвърли семейството си в този непознат, далечен и откъснат лабиринт от каквито и да било културни връзки със света и каквито и да било съобщения. Наистина труден за разрешаване въпрос, който изисква не по-малко храброст и смелост, който иска борба вътрешна, външна, борба на мирния фронт, борба с противоречията на нациите. И въпреки всички опасности и трудности се намерили такива смелчаци от разнообразна народност, но по вероизповедание християни, които довели своите семейства в Кърджали“*⁴².

Ясно се вижда, че в интерпретацията на българските лични спомени, направена от М. Михайлова, има един важен момент – конфесионалният признак е изведен като основен белег от идентичността на новодошлите, като в конкретния случай той е по-важен от етническата принадлежност. Общата религия отделя пришълците от местните и същевременно ги обединява в общност. Изводът се потвърждава и от информацията в личните спомени, в които многократно се отбелязва, че първите заселници друговерци в мюсюлманския Кърджали се „държали заедно“, „били много единни“, „винаги били заедно“, че отделни български ергени се женят за моми-гъркини и така се „увеличил броят на хрис-

⁴² ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 246–273.

тиянските семейства⁴⁴³. Чрез тези изрази в българската колективна памет се маркира началото на създаване на християнска общност в града. Обединила индивиди от различни етноси – предимно българи и няколко гърци, – тя активно участва в оформянето на местната група на „хората от пазара“ и безспорно се свързва с проблема за обмяна на идентичности.

Основната причина, довела първите българи и гърци в Кърджали по време на късната Османска империя, е икономическа – търсенето на пазар за стоката и прехрана за семействата. Тя ясно прозира в спомените си един абаджия от с. Полковник Серафимово, Смолянско: *„Защо татко с децата си дойде тук? Защото имаше работа, имаше пазар за произведената от него абаджийска продукция – горни дрехи от аба, които много се търсеха от тукашното турско население. Най-усиленият сезон за нас беше до Коледа. Работата беше много напрегната, затова ставахме много рано през нощта, дори в 1 часа, само и само да смогнем. Страшна умора беше, особено за нас децата, ала баща ми не ни питаше – труд и пак труд. Така се калявахме“⁴⁴⁴*. Към аналогични изводи води и информацията от друг разказ: *„Дядо ми е бил много предприемчив човек и идва тук от Свищов да търси условия за работа по шапкарския занаят. И, наистина, не се излъгва. Намира широко поле за изява. Военният гарнизон в Кърджали и в другите градове на Източните Родопи, пък и в Средните, имат голяма нужда от шапкар. Цивилното население – също. Към многобройните клиенти са горските стражари, които са униформени, след 1921 г. учениците от първата гимназия в този край на Родопите, която се открива в Кърджали и други униформени служители. Всички отиват за шапки при него. Нещо повече, той получава поръчки от други райони в страната. И развива той голяма дейност. често пътува до текстилни фабрики в Сливен, Габрово, Варна и др. за доставка на платове. Работилницата му се е намирала на малката уличка в близост до сегашната регионална библиотека в Кърджали... Така моят дядо става един от известните граждани на Кърджали. Той бързо се сближава с всички новодошли да живеят и работят в града и просто той ги представя пред населението. И в същото време първоначално им оказва всякаква помощ“⁴⁴⁵*.

Успешната реализация на занаятчийската продукция на християните занаятчии на кърджалийския пазар и панаир⁴⁶ прави все по-необходимо трайното им установяване (заселване) в селището. Докато пребивават сезонно, българите живеят предимно в ханове. Едва след повторното включване на селището към територията на България (края на 1912 г.), макар и рядко, те започват да наемат

⁴³ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 271–273.

⁴⁴ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 1.

⁴⁵ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 733, л. 1.

⁴⁶ В този смисъл е интересно и едно изследване дали християните ползват специални данъчни облекчения за работата си в Кърджали.

и квартири, но в спомените това начинание е определено като мъчително, защото „*турците давали трудно на българи и на християни*“.

От информацията в спомените става ясно, че за първите християнски заселници в Кърджали е много трудно и дори невъзможно да инвестират събраното богатство в жилища, сгради, земя. Едва между 1912 г. и средата на 20-те години на XX в. за първи път българи стават собственици на недвижими имоти. Това са някои от по-заможните смолянски занаятчии и отделни беломорски бежански семейства, разполагащи със свободни парични средства. Тези случаи са по-скоро изключения, защото като цяло до към 20-те години на века покупко-продажбите на недвижима собственост между мюсюлмани и християни са почти непознато явление в Кърджали. Информацията от архивните данни, че местните турци не са желали и не са продавали на идващите християни нито **земя, нито недвижими имоти**, е и индиректна препратка към липсата на желание у пришълците за трайно заселване в селището. Християните започват да се сдобиват със собственост едва след като градът става предпочитано място за подслон (спирка) на многобройни бежанци от Беломорието, а много от местните турци заминават за Турция. Едва тогава, по силата на международната следвоенна договорна система някои местни турци продават собствеността си на пристигналите българи. По същото време общинският съвет решава да одържави част от извънградските им земеделски земи⁴⁷ и именно върху тяхната територия се изграждат бежанските квартали (Ангелова 2001; Маркова 2011). Това показва, че голямата част българи се сдобиват с жилища в Кърджали не благодарение на покупката им от турци, а в резултат на драматичните решения на общинския съвет при българското управление.

С течение на времето представители на християнската общност също започват да се **замогват**. Отново това става чрез търговия, животновъдство или земевладение. Като първи примери се сочат отделни занаятчии и търговци от Смолянско. Част от тях разчитат и на процент от семейната си собственост върху големите стада от дребен добитък в родните си села, а в допълнение към това пазарът им позволява да реинвестират парите и капиталите от скотовъдните дейности в занаятчийско-търговски начинания и в покупка на земя.

Интересен момент е, че при родопчаните пазарът, забогатяването и установяването в Кърджали са свързани. От значение е, че в миналото те говорят за себе си като за „първите християнски заселници“ (Михайлова 2000: 167 и др.), а днес се самопредставят като „*първите българи*“, дошли в ново време в Кърджали. Очевидно е, че самовъзпримането следва стабилен статут – те са „*пионери*“ на християнската и българската идентичност, които се установяват в този мюсюлмански и турски остров и променят облика на населението му. Трябва да добавя още един елемент от идентичността им – според информацията от спомените им през първата половина на XX в. те започват да осмислят Кърджали като свое **собствено** пазарно градче, в което изкарват прехраната си.

⁴⁷ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 206, л. 3, 4, 7; ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 600, л. 3–5.

Така, макар и индиректно, темата за богатството и парите се появява и в спомените на родопчаните и, както и при турците, тя се свързва с осигуряването на първенството и влиянието им сред българите в селището.

Още в началото на ХХ в. местните турци и новодошлите започват да възприемат забогателите родопски търговци и занаятчии като най-представителните българи. Хората от другите субетнически групи остават настрана. Типичен пример са тракийците – макар че между тях също има хора, за които се знае, че „*бяха богати още в Тракия*“, че „*дойдоха със злато и пари и бързо си купиха къщи и магазини*“, представителите на групата им не успяват да извлекат толкова дивиденди от идването си в Кърджали, колкото родопчаните.

И до днес потомците на първите тракийци определят родопчаните като „*богати хора*“, които „*имали/притежавали златни пари с торби*“. Особено интересно и актуално все още е името, с което тракийците наричат родопчаните от Смолянско – *франгаджия, врангаджия*, чиято етимология често се свързва с парите (*франги, франкове*), но и пряко препраща към занятията, с които тук са познати представителите на тази субетническа група, впечатляващите им финансови възможности и афинитетът им към властта: „*‘Франгаджия’ идва от франги, бе, от пари*“ (Е. К., ж., гр. Кърджали, р. 1927 г.); „*тракийците тук викат на родопчаните врангаджии. Те не обичат да им казват врангаджии – викат ‘ние сме родопчани, не сме врангаджии’*. Това врангаджия не мога да го разбера. Някои казват, че идвало от франк, парите, демек, защото били... Кво били? Те са били абаджии, търговци, продавали с мулетата са ходили по градовете да продават абаджийски истории там – гайтани, аба“ (Е. Д., ж., гр. Кърджали, р. 1933 г.). Съвременното местно тълкуване на „*франгаджия*“ или „*врангаджия*“ е: „*От франковете викат някой път, от това, че пари, франкове имали. Други пък викат друго*“ (С. П., ж., гр. Кърджали, р. 1933 г.). „*Франгаджиите обаче бяха по-организирани и така, по-единни, отколкото тракийците. То тогава всички тука възлови места бяха заети от франгаджиите. В управлението на града става въпрос. И си помагаха. Но това не пречеше пък и тракийците да се устройват на работа. Франгаджиите бяха по-единни и се крепяха, и се поддържаха. Докато нашите тракийци – по-малко, разпокъсани така. Просто гледаха да се устройат някъде на работа, за да оцелеят и децата им и семейството. Имаше и тракийци на отговорни места, но повечето бяха франгаджии*“ (Д. С., м., гр. Кърджали, р. 1935 г.).

С течение на времето след края на Балканската война някои от най-старите родопчани занаятчии и търговци и отделни тракийци и семейства им придобиват влияние над сънародниците си и бедните местни турци, спечелват и уважението на *аите*. Някои от тях също получават названието *чорбаджии* – почетна титла, запазена до този момент за богатите и влиятелни първенци турци. Подобен прочит на архивните данни потвърждава констатацията на К. Вергопулос, че „*при османците християнските първенци често образували буржоазен слой на местното общество, толкова могъщ, колкото и турските земевладелци*“ (Цит. по Каракасиду 2008: 92–93). Чрез търговско-занаятчийс-

ките си занимания, а по-късно и заради по-високия си социален статут, те се консолидират като локална елитна класа с християнска и българска идентичност. Така постепенно и напълно естествено навлизат и в структурите на местната власт.

Съвсем различно стоят нещата сред преобладаващата част от прииждащите бежански групи. Почти изцяло те са много **бедни хора**, изоставили имуществото си в родните си места, за да спасят с бягство живота и семействата си. Предимно земеделци в Тракия, в Кърджали те не откриват този тип работа (обработваемата земя е в малки количества, някои тракийци правят градини, но турски чифлици вече няма) и принудени да се преквалифицират, най-често стават работници в местната фабрика за преработка на тютюн. До средата на ХХ в. голяма част от тях не успяват да се замогнат до толкова, че да започнат собствена търговия или да подхванат занаят и продължават да продават труда си. Ето защо дори и днес потомците им обясняват, че названието „*тракиец*“ локално се възприема и като синоним на „*по-наивни*“, бедни православни българи, на работници и селяни. Очевидно е, че в саморефлексията си тракийците отличават своята култура от тази на родопчаните, на която приписват елементи, свързани с представите им за градското⁴⁸.

Юдейската общност

Част от **юдейската общност** в Кърджали включва занаятчиите и търговци **евреи**. За разлика от други селища тук те не успяват да се замогнат особено и остават сред по-бедните представители на съсловието. В архивните български спомени се отбелязва, че тукашните евреи са обикновено много бедни и „*се хващат*“ на всяка по-непрестижна работа, за да оцелеят. В Кърджали няма друга форма на тормоз и принуда над тях, независимо от социалния им статус, освен официалната антисемитска политика по време на Втората световна война, част от която са часовите ограничения и носенето на специален знак върху дрехите.

Рефлексията и саморефлексията очертават **занаятчийско-търговската общност** от първата половина на ХХ в. в Кърджали по следния начин. Тя е изградена основно от турци мюсюлмани и българи православни християни, но сред тях има и отделни евреи, албанци, гърци. Паралелно с утвърждаването си на пазара, те се превръщат в кохерентна група, която споделя общи интереси и използва различни стратегии за запазване и защита на имуществото си (включително ендогамия като начин на затваряне в собствената група и

⁴⁸ Подобен пример за областта Лангадас, представя А. Каракасиду: славяноезичните „фамилни като цяло не били много богати и вероятно не винаги споделяли същата мрежа от интереси като новите им съседи. Етикетът „българин“ както Vermeulen показва, често пъти се отнасял до бедни, славяноезични, православни християнски селяни, пастири или ратаи с по-нисък социален статус, на които се приписвала „селска“ култура“ (Каракасиду 2008: 104–105).

по-рядката екзогамия), която има свои собствени солидарност, самосъзнание и идентичност, паралелни на локалните, етнически и професионални измерения на съответните конструкции. Постепенно в обществото на местните търговци се оформя **елит**, който започва да действа като „водач“ на останалото местно население и да навлиза в органите на обществената и политическата власт. С информацията за редица примери за подпомагане и покровителстване на победни хора и семейства с различна идентичност, турските и българските спомени трайно свързват търговско-занаятчийския елит и с **благотворителността**.

През първата половина на ХХ в. Кърджали е град, доминиран от занаятчии и търговци. На базата на стоково-паричните отношения и общото място за търговия, те изграждат социални връзки и постепенно създават и оформят жизнено и устойчиво **общество на „хората от пазара“**. Неговото съществуване следва определени правила, основани на морала, честността, препотвърдените с години лични отношения, опазването на името и достойнството на другия, независимо от идентичността му. В неформални разговори и днес носталгично се отбелязва, че такава е била нравствеността на предците тук, на Балканите.

Взаимоотношенията между местни и пришълци преминават през различни периоди. Спомените придават идиличен характер на времето между 1878 и 1912 г. Ето как е описано установяването в Кърджали на първите християнски семейства в началото на ХХ в.: *„На първо място връзките били много тесни между двете християнски семейства на Щерю Арнаудов и това на Йованаци. Те като да се сродили едно с друго. Двете християнски семейства се носили плахо и държали много скромно поведение към турците. Но туркините започнали да ги спохождат и така се приобичили, че станали постоянни връзките им на добри съседни. При байрамите на турците, двете семейства на християните се отрупвали с баклави, месо, храна и подаръци, както и при християнските празници последните пък давали, каквото могат на съседите си турци, и ги канели на гости. Така се заличавало отчасти различието по вяра и език и спотаената мъка на двете християнки постихвала“*. След време *„около тези семейства започват да идват и други християни“*, които намират *„добър прием от турците“*, поради което една жена отбелязва в спомените си през 1952 г.: *„на техните гезета, сватби, мевлити (панихиди), байрами и други техни празници винаги ни канеха на гости а месото, което донасяха на курбан байрам, не можехме да изядем с месеци. Много добре живеехме с турците“*⁴⁹.

В спомените на българите за времето до Балканската война се разказва как хората работят и търгуват в селището без народностни и верски конфликти. Големият трудов миграционен поток налага изграждането на специална сграда за помещаване на занаятчиите – „Абаджи хан,“ собственост на местен турчин, който съществува до средата на 30-те години. В него имало работни стаички за

⁴⁹ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 271–274.

абаджии, обушари, шивачи, дърводелци, колари, фурнаджии, халваджии, готвачи, кожари и др. и обори за добитъка им⁵⁰.

Ежедневното общуване с родопските гурбетчии изгражда определено отношение и у местните турци. Понякога те са преднамерено безразлични – „старите турци не си спомнят целите имена“ на многобройните смолянски дялгери, „или напълно са ги забравили, а по предание не са искали да запишат или запаметят нито едно българско име“. Друг път се говори за положително отношение – пример за това е пълното изплащане на турските задължения при изграждането на джамията, казармите и конака след 1878 г.⁵¹

За самите родопски занаятчии идването в Кърджали до Балканската война е „скитничество“ „в царството на неизвестността“. Животът им тук е изпълнен с трудности, болести, „големи икономии“ и дори глад, но е много честен и осигурява прехраната на близките им. Те разказват, че тук са били много „уважавани и от населението, и от управниците. В наше лице те виждаха все пак хора с една по-висока култура и виждане по редица въпроси. Това им правеше силно впечатление. При нужда намираха начин да ни изхранят както нас, така и добитъка ни, когато бяхме на работа в селата“⁵². В очите на родопските занаятчии животът на местните турци е „страшно мизерен“ и прави „впечатление на всеки, дошъл от друг район на страната“⁵³. Специално се уточнява, че „българите занаятчии и турците в града, пък и когато сме били в селата, имаха много честни отношения. Трудно беше да се намери българин или турчин да има да дава някакво задължение или пък да стане някаква лъжа или измама. Това ми е направило много силно впечатление. Смяташе се за голям грях да не си оправши задължението с някой човек. Честни отношения между хората в онова време, макар и необразовани и иначе изостанали“. Местните турци са определени като хора, които „вярваха много в клетвата. Закълне ли се – край! Това е във връзка с религията им, разбира се“⁵⁴.

Балканската война частично влошава взаимоотношенията между търговците и местните. Част от спомените на българите, запечатали „патилата“ им, са демонстрация на травматичната памет – например, че в последните дни на турската власт в Кърджали местните търсят поводи за саморазправа със занаят-

⁵⁰ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 246, 270.

⁵¹ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 108, л. 147.

⁵² ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 3–8; ТДА-Кърджали, ф. 271К, инв. оп. № 1, а.е. 110, л. 252–253, 265, 271.

По подобен начин оценява и отношението на хората от Кърджалийско към родопските гурбетчии и Хр. Гиневски. Той говори, че ропчаните „много скоро“ „печелят доверието на местното турско население, както и на българите-мохамедани в Кирковско. Работливи, честни и добри майстори те стават предпочитани и в този райони“ (Гиневски 2017: 138).

⁵³ ТДА-Кърджали, ф. 271К, инв. оп. № 1, а.е. 110, л. 252–253.

⁵⁴ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 4, 7–8.

чиите българи, които пък, от своя страна са поразени, помнейки мирновременните отношения⁵⁵ или че в присъединения към българската държава Кърджали „всички къщи бяха разтворени, че бягството на населението е било толкова внезапно и бързо, че имаше на оджака джезве за кафе, останало на огъня“⁵⁶. В други спомени са представени бягството на еснафите, пазенето на стоката, мародерите, безвластието и влизането на българската войска⁵⁷, откриват се информации как турци спасяват българи⁵⁸ или как българи и турци бягат и се завръщат заедно⁵⁹, както и покъртителни човешки постъпки⁶⁰.

След Балканската война отношенията между местните и гурбетчиите занаятчии и търговци започват да се връщат към нормалното си и вече установено състояние.

Общото пазарно място. Контактна зона между общности и идентичности. Сензорно възприемане на търговските зони

Пазарът е едно от пространствата на градския живот – отчасти припокриващи се и променящи се с времето, – което навсякъде придава осезаемост на движението. Ф. Бродел го дефинира като даденост, типична за града и подчертава, че „няма град без пазар, както няма регионални или национални пазари без градове“, че пазарът е „разделителна линия“ между „различните общества и икономически системи“, че всеки град и градче „налага на своето ‘поле’ изгодите на своя пазар, използването на своите магазини, мерки и теглилки, кредитори, представители на закона и дори на своите развлечения“ и „властва над своята империя, пък била тя и миниатюрна“. Изобщо какъвто и да е, градът е преди всичко пазар. Френският изследовател подчертава, че заедно с местата за занаятчийските дейности, пазарите заемат определена част от града. До XVIII в. в Западна Европа те са далече от центъра и близо до градските стени. В ислямския град – заплетен лабиринт от зле поддържани улички и подчинена на представите за чисто и нечисто топография – търговските улици, складовете (ханове или кервансарай) са около централно разположената голяма джамия,

⁵⁵ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а. е. № 36, л. 12–21.

⁵⁶ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 76.

⁵⁷ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. № 1, а.е. 207, л. 2.

⁵⁸ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62, л. 10.

⁵⁹ ТДА-Кърджали, ф. 271К, инв. оп. № 1, а.е. 110, л. 275.

⁶⁰ По време на превземането на Кърджали някои ахъчелебийски зидари са в турски села, където местните хора ги „пазят“ от сънародниците си. При идването на българската кавалерия нещата се обръщат и българите защитават турците. Срещата на тези хора след войната е много трогателна и те до края на живота си оставят „вратите на къщите“ си „отворени едни за други“. В тази връзка тези зидари изтъкват, че винаги ще помнят благородните постъпки от размирното време (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 76).

в крайните предели са кожарите, ковачите, налбантите, грънчарите, сарачите, бояджиите, мулетарите, а до самите градски порти – селяните, които продават месо, дърва, граниво масло, зеленчуци и „всички плодове на труда или на кокошкарството им“. Изобщо селищната роля на пазара е толкова голяма, че често пътешествениците характеризират града чрез него – например през XVII в. отделни османски и виетнамски градове са описани като „по-скоро пазари, отколкото градове“, „по-точно панаири, а не толкова градове“ (Бродел б. г.: 395–402, 405, 407, 410–411).

В края на XIX – началото на XX в. по подобен начин е видно и градчето Кърджали. За външните посетители то е повече панаир и пазар, отколкото град. Според М. Михайлова през този период то не е „кой знае какво значимо селище, но превъзхождало околните села с пазара си. В него идвали повече хора, закупували или продавали, а населението имало възможност да види в ръцете си по някоя пара“ (Михайлова 2000: 57). Местният пазар притегля хора от други селища и провокира развитието на селището. Той е мястото, където най-напред се срещат тукашни и пришълци, постоянен център за всекидневно общуване и взаимно опознаване. Към средата на XX в. сходни обществени функции има вече и „старата главна“. От чисто търговска улица тя се превръща в етнически разноцветен център, умален модел на самия град. По нея са разположени първите български държавни учреждения, банките, почти всички административни средища, развива се обществения живот, кипи търговия. По и около нея се изграждат модерните за времето си къщи на богатите градски жители, гимназията, кафенета, кръчми, хотели, бръснарници, фризьорски салони, книжарници, сладкарници, дюкяни, занаятчийски работилници, продават се вестници. Тук глашатаят високо съобщава важните решения на кметската управа под звуците на барабана. По „старата главна“ всички кърджалийци извършват „движението“, т.е. неделната разходка на цялото семейство в официално облекло. Улицата се осмисля като едно от най-важните социални градски пространства. Към средата на XX в. тя изцяло носи тази атмосфера, която по-късно Цв. Георгиева определя като „представа за буржоазност“. Макар че след средата на XX в. „старата главна“ до известна степен е изместена от „новата главна“, тя и досега е един от центровете на паметта на града (Кърджали 1998: 27–28), с които всички стари кърджалийци свързват своя и някогашния градски живот (Маркова 2011).

Важно значение има и панаирът. Той е пространство, където общуват всички. На панаира идват турци, българи, евреи, гърци, арнаути, цигани, хората от други селища, чужденците, новите заселници, търговците и занаятчиите, купувачите, роднините, ергените и момите, децата, семейните, старците или просто любопитни; за него специално се завръщат всички отсъстващи и пристигат гостите. В спомените на старите кърджалийци панаирът е описан като най-значимото събитие на града и най-голямото му развлечение през годината, общ празник, който разчупва монотонното ежедневие и пренася населението в забавен свят с различно лице, звуци, аромати, вкусове. За няколкото панаирни дни Кърджали невъобразимо се оживявал, всички излизали навън и улиците се

препълвали от народ, а изминалото събитие се превръщало в обект на разговори и обсъждания до следващата година и до следващия панаир.

Панаирът, пазарът и „старата главна“ са не просто част от публичното лице на Кърджали. Те са най-характерните му пространства, където се срещат, комуникират и съжителстват хора с различна идентичност. Социалният смисъл на търговската зона в града може точно да се характеризира чрез мнението на А. Каракасиду, изказано по повод парадоксалното символично значение на пазара в друго селище на Балканите. „Напълно светските аспекти на обмена са тези, които превръщат местното пазарно място в средище, което е и свещено за локалната общност. Като форум на презгранични взаимодействия, *агората* събира хора с различен произход, професия, поминък, религия, език и културни ценности. Специализираното разделение на труда в регионалната търговска икономика укрепва важността на пазара като основен форум за подобен обмен [...] Свещеността на пазара се състои в колективно признатата необходимост от съществуването му, неговата основна важност за живота и стопанството на семействата, които го използват. Тази свещеност е парадоксално основана на неговата „профанност“ като публичен, смесен и „нечист“ форум на взаимодействие обмен. И тази свещеност защитава пазарната профанност“ (Каракасиду 2008: 108).

В този смисъл пазарното пространство е основната **контактна гранична зона**, в която контурите се размиват, а различията изгубват стереотипното си значение. Улиците, кафенетата и търговските зони са първите градски топоси, по които се появяват мигрантите. Оттук започват и тук са най-обозрими селищните промени в етнически и културен план, в представите за другия човек, във възприемането на границата изобщо и т.н. Архивните спомени, съчетани със съвременни теренни материали и включено наблюдение, показват как самите местни жители рамкират разликите и възприятията на **идентичността** (безкрайно натоварена в исторически и регионален аспект в този район на Европа), как променят и предефинират в представите си тази категория. В този процес от едната страна са българите от Беломорието, които са в основата на миграционния поток към Кърджали, които бягайки от гръцкото насилие, попадат в „турски“ град, но добре съжителстват с основното му население. Друга гледна точка представят българите от Родопите, които поддържат традиционно добри икономически връзки със селището. Трето място заемат местните турци, които без да напускат Кърджали фактически попадат в България и са принудени да живеят с пришълци българи. Различен е погледът и на представителите на останалите етнически групи. Общ момент във всички тези спомени е, че хората живеят в разбирателство.

Спомените пазят **сетивните измерения** на търговските пространства на Кърджали – усещани чрез кулинарните си миризми и вкусове, видими посредством мъжкото си лице, придадено им от търговците и клиентите, слухово възприемани чрез пазарния си език. Тези сетивни „рамки“ не се осмислят като политизирани знаци с ключово значение за националната идентичност, а добиват

значението на белези на многообразието, „културната екзотика“, на спомените за идеализираното минало и „културната носталгия“.

Вкусовете и мирисът на пазара

Освен че е средство за общуване между хората и важен белег от етническата идентичност на турци, гърци, евреи, българи, **храната** е също знак на пазара и панаира. Например през 1915 г. на панаира *„турци предлагаша за продаван прочутата канджик халва, бяла като сняг, навита на клечка и овална в счукани орехи“*, хората са *„сблазнявани от хубавата миризма на кебапчетата и чеверметата“*, евреинът Соломон рекламира соленките си *„непрекъснато: ‘лепка, лепка, със сирене без сирене, със масло без масло, топли, топли‘“*, в салашите се продават *„и вкусни сготвени ястия в бакърени тенджерери и готвачите нарочно отваряха капаците на тенджерите, за да се разнася вкусната и приятна миризма и да привлеча повече клиентела“*⁶¹. Няколко години по-късно, през 1921 г., по пазара *„навсякъде димяха скари, които печеха месо – чевърме и кебапчета, а имаше и специални готвачи с подвижни гостилници на пътя, които продаваха готвени ястия от месо и каквото трябва за случая на пътя“*⁶². Към същия период се отнасят и детските спомени за кърджалийския пазар на мъж, роден в Ловеч: *„сутрин, като станех от леглото, мама ме пращаше долу на главната улица, дете беше пазарището, и аз [...] отивах до фурната на ъгъла. Там неизменно всеки ден седяха турчета, момчета и момичета, край наредените на тезгяха и по первазите на прозореца панички и гърнета с кисело мляко, йоурт, както му казваха“*⁶³. Интересни сведения за храната, която купува от турците-гостилничари около пазара, оставя българин-електротехник от Хасково, пристигнал през 1922 г.: *„закуската беше кой каквото намери. Обикновено симит и банички, които много ми харесваха, а в гостилниците се правеше чорба от пиле, боб чорба и някакви други неща, но аз на обед и вечер се хранях на една образцово чиста гостилница, съдържателят на която беше един хубавец турчин и обикновеното ми ядене беше тас-кебап. Бях доволен и нахранен“*⁶⁴.

Архивните материали показват функционирането на част от елементите на кулинарния код като **инструменти за описание на търговските зони и тяхната общност**. Най-често така се използват външният вид, мирисът и вкусът на храната, както и използваната технология. Този тип информации показват общите или сходни предпочитания към храната, срещата и общуването на

⁶¹ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 75, л. 11.

⁶² ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 206, л. 6–7.

⁶³ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 563, л. 8–9, 15–16.

⁶⁴ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а. е. 220, л. 2.

представителите на различни общности им в търговските зони, употребата на елементите на кулинарния код като знак за тези градски пространства.

Видимото лице на търговското пространство

До края на първата четвърт на ХХ в. общността на „хората от пазара“ е почти изцяло мъжка и тя определя **видимото мъжко лице** на търговската зона. По това време половото сепариране на селището бележи и живота на новодошлите. Фактически то е и един от местните примери за границата-раздел между част от мъжките и женските зони в публичното пространство. Мъжете от всички етнически и религиозни общности се тълпят около пазара, където се срещат, работят, търгуват, пазаруват⁶⁵ или се забавляват⁶⁶ и където, според българските спомени, „*жена не се виждаше*“. Към 1912 г. изключение от правилото правят отделни, градски облечени, гъркини, българки, арменки, еврейки, освен които на пазара може да се появи и „*някоя кадъна-туркиня, но не от местните жени на турците, а дошлите от вн туркини на офицери или някой занаятчия*“⁶⁷. Жените – туркини, християнки, еврейки – почти не напускат затвореното пространство на дома си и на близко разположените съседски къщи. Всичко това силно впечатлява новодошлите и се превръща в част от проблема за идентичността – тъй като пространственото разделение между половете в селището е културен факт, българите го определят като един от най-съществените идентификационни белези на местната турска общност, сами го спазват известно време и натоварват ценно неговото възприемане. Към края на 20-те и началото на 30-те години ситуацията се променя и жените започват открито да се появяват в публичните градски пространства (Маркова 2011).

Говоримите езици на пазара

През първата половина на ХХ в. **търговецът в Кърджали** говори езиците **на околните хора**, с които търгува и съжителства, без този факт да се възприема като нещо изключително. За местните пазарни отношения и статусна йерар-

⁶⁵ До късно тук пазаруването се възприема като мъжка дейност, която понякога извършват и отрасналите деца (например ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 563, л. 8–9, 15–16).

⁶⁶ Това са кафенета и кръчми, чиито названия показват ясно етническо сепариране, но на практика ги посещават мъже от всички етноси, за да общуват всеки ден помежду си. Дори и през 30-те години на ХХ в., според информацията от един архивиран спомен, „*единственото развлечение в този малък провинциален град беше кафенето, картите и таблите*“ (ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 114, л. 455–474).

⁶⁷ ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 118, л. 608.

хия говоримият език и религиозната обвързаност на другия, често определяни като ключови аспекти на националните идентичности на Балканите, не са с особено значение. Тук, като маркери на групова и национална идентичност, без да са значима социална и политическа граница, се възприемат двата основни говорими езика – българският и турският. И досега често се изтъква осмислянето им като необходимо средство, мост в търговската дейност и общуване.

Първоначално търговската зона е свързана само с местните турци и ислямската религия. В спомените, интерпретирани от М. Михайлова, легендарното създаване на пазара, тукашните богати чорбаджии и петъчния молитвен ден се свързват пряко: „агите започнали да мислят и за пазарен център и определили в Кърджали да се провежда пазар. И тъй, всеки петък, когато трябвало да почиват и да се покланят в мехчита, да бъде и пазарният ден. През коя година е открит пазарът в Кърджали не е известно, както и не е известно и кои първенци са сторили това (Михайлова 2000: 55). Българите помнят, че през 20-те години от *„старите хора на пазара ‘тук-там’ се чуваха разговори на български език, а повече на турски, чуваха се понякога и гръцки думи“*⁶⁸. Тук турският е необходим за пазарните отношения: *„бях се сприятелил с няколко турчета, дружих и играех с тях, а в разговорите бях научил много турски думи и вече можех да си служа при нужда – не само да разбирам какво искаха да ми кажат, но и да говоря. Мама се възползваше от това мое знание на турски език и винаги ме пращаше да пазарувам от бакалина – захар, ориз или нещо друго, от фурнаджията – хляб, а от касапина – месо. Добре ми бяха известни думите ‘су’, ‘екмек’, ‘варму’ и особено изразът ‘Кач пара?’, когато трябваше да платя, и тях аз помнех дълго време“*⁶⁹.

За първите българи турският е и единственият език, който им е необходим като изразно средство и за създаването изобщо на социални връзки в селището. Показателен е разказът на първият българин-електротехник, живял тук през 1922 г. *„Вечерно време ходех в турското кафене където се събираха на лаф-мохабет повечето възрастни и даже и доста стари, които много сладко приказваха, бавно и авторитетно, а другите слушаха, без да прекъсват оратора. Малкото турски думи, които владеех, се натрупваха в мене и аз можех да разбирам и се опитвах да говоря свободно при запитване. Моето присъствие не беше незабелязано и много вече ме знаеха като Уста Манол. Подхвърляха ми закачки, че не пия даже и кафе, а това не отговаряло на майсторството ми. Не помня да е имало някакво скарване между тях, но някога на шега прехвърляха на някого безобидно обидни думи, които повечето предизвикваха смях. В мен се явяваше нуждата на самостоятелност и аз като всички копнеех да се омеша сред хората, да похарча някоя пара и с това да засвидетелствам своята възможност и самостоятелност. Започнал с кафето, прибавих и малкото коняче и това се харесваше на моите*

⁶⁸ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 256, л. 3–4.

⁶⁹ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 563, л. 8–9, 15–16.

приятели и те почнаха да ми поръчват отдалече и сервитьорът посочваше някого от другите маси, като се вдигаше една ръка с поклон, че поръчката е от него. Аз също така бях длъжен да благодаря с вдигане на чашията и по този начин ний бяхме вече запознати. Лека по лека започнаха да ме канят при себе си на масата или на мендер с рогозка, каквито имаше по стар обичай от миналото им време. В тия хора аз виждах едно добродушие, което далеч не приличаше на онова, което имах в представата си за кърджалийския край от спомените на баща ми и други стари хора, които познавах времето на турско по времето на Емин ага. Макар и млад, едва 22 годишен, аз след като прекарах няколко време в контакт с много от жителите на гр. Кърджали, те ме обикнаха и гледаха на мене като на човек едва ли ортак със дявола. Всички ми казваха Уста Манол играе си с огъня, дава светлина и гони мрака“⁷⁰.

Българският е езикът на преобладаващата част от новите заселници, на новата национална държава и на нейното мнозинство. Постепенно, в течение на годините, социализирането и развитието на индивида става невъзможно без знанието му. Въпреки това тук турският не е игнориран. Освен употребата от носителите му в семейно-родствената и приятелската им среда, той запазва комуникативната си роля в част от публичното селищно пространство и паралелно с българския, остава другият език на търговията. И досега именно чрез него турското присъствие на тукашния пазар и „заведенията“ около него е ясно се чува. Единствено през втората половина на 80-те години на ХХ в. **турският** е официално забранен в публичното пространство. Тогава като крипто-език на носителите си той се превръща в извор на напрежение и конфликт и започва да се възприема като истинска национална бариера, разделяща и поляризираща, до известна степен, локалната общност. Днес двуезичието на пазара и изобщо в търговската зона, е факт, който се осмисля като местен обичай, нормален навик на тукашните.

Географското разположение на Кърджали върху един от основните пътища от Западна Тракия към България – този към Източните Родопи през прохода Маказа, – предопределя функцията му на едно от основните селища, поддържащи вековните и многообразни икономически, социални и културни връзки между Беломорието и Родопите, възприемани от населяващите ги хора като единна област. През първата половина на ХХ в. Кърджали вече е и най-голямото местно гранично българско селище в близост до гръцката и турската държави.

За специфичното организиране на пространството му, интензификацията на локалния му живот и еволюцията на местните му структури, голямо значение имат насоченият към него миграционен поток, колективните спомени на местното население и на новите му заселници и социалното значение на пазара му. Във взаимоотношенията между местни и пришълци търговската зона се превръща в ключова институция. Тук те се срещат и се опознават, мирно работят

⁷⁰ ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а. е. 220, л. 2–4.

и търгуват, обменят информация и новини, активно общуват и се забавляват, „виждат свят“ и позволяват на „света да ги види“. В пазарните и панаирните дни градът оживява и напълно се преобразява, а след края им хората дълго време си припомнят случилото се. Така търговското пространство функционира като централната зона на междуетнически, межкултурен, междуселищен и междусемеен обмен.

Постепенно в търговската зона се изгражда „шареното“ общество на „хората от пазара“. По същността си то е икономическо и социално обединение на хора с различна идентичност. Създаването му е резултат от нов и непознат до този момент в селището процес, провокиран от общия стремеж за съществуване, стоково-паричните отношения, общите финансови интереси и ползи, организационната структура за обмен в района, общата култура чрез пазарното място. Оказва се, че всички тези фактори до голяма степен могат да смекчат/притъпят етническите, религиозни и икономически различия и конфликти дори и в съвременната държава, която поддържа националните чувства с добре разработен институционален апарат.

Пазарното общество предоставя основата, върху която се конструира местната статусна йерархия и се появява новият модел на социална селищна стратификация. Оттук започва и създаването на съвременната локална общност на Кърджали. В нейната памет чрез общите и споделени спомени за занаятите, чаршията, пазара, панаира се (ре)конструират зоните в селищното пространство, исторически се предефинират категории, представи и стереотипи, създава се общата локална култура и ценностна нравствена система, в която човечността се осмисля като нравствено-психологическа черта на „стария гражданин“, а притежанието ѝ е белег за разпознаването на индивида като част от представата за „нас и „своето“, че е „като нас“ или „подобен на нас“. Чувствата, които днес кърджалийците свързват с локалната си идентичност, са всъщност една конструирана традиция, която е не толкова въпрос на избор или изначална привързаност, колкото резултат на историческа участ на предците им.

Архивен материал:

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 107: Михайлова, М. „Кърджали“. Исторически очерк. Машинопис (III част – посветяване (вакъвиране) земите в Родопи. Поземлената собственост в Турция. Устройство на турската феодална държава, военно дело. „Кърджали“ – географско разположение, административно деление, стари родове, „чумата“, архитектура). Машинописи. Чернови, 1953.

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 108: Михайлова, М. „Кърджали“. Исторически очерк. Машинопис (IV част – зидари и дърводелци, стари чешми, легенда за „Айша молла“, старини в „Ески-къой“ и около Кърджали, Археология, Кърджалиите). Чернови, 1953.

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 109: Михайлова, М. „Кърджали“. Исторически очерк. Машинопис (V част – продължение от кърджалиите, Кърджалийските турци, Руско-турската война и Кърджали, Кърджалийски бунт и Хидает паша, Петко войвода, първият турски доктор в Кърджали). Чернови.

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110: Михайлова, М. „Кърджали“. Исторически очерк. Машинопис (VI част – Алеко паша в Кърджали, Сръбско-българската война и Кърджали, Занаятчийи, Панаира в Кърджали, Търговия, Турско учебно дело в Кърджали, Родово дърво на Никола Калчев Йовков, Първите християнски семейства в Кърджали, Кърджалийска околия и нейните граници – данни за дейността ѝ). Чернови, 1953 г.

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 114: Михайлова, М. „Кърджали“. Исторически очерк. Машинопис (X част – Таблица за броя на учителите в Кърджалийската смесена гимназия от учебните 1921–1950 г. Първото българско читалище в Кърджали, Читалищна дейност от 1919–1959 г.). Чернови, 1953 г.

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 118: Михайлова, М. „Кърджали“. Исторически очерк. Машинопис (XIV част – Население, Препитание, Аграрната реформа след 09.09.1944 г. Кога и от къде се пренася тютюна в Кърджали и Родопския край. Развитие на тютюнопроизводството и тютюнотърговията). Чернови).

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 206: Михайлова, М. Спомени от Никола Симов, Лев Кацков, Хаджи Вълчо Стоянов и др., всички от гр. Кърджали, за миналото на града. Оригинали. Ръкописи. Машинописи, 1957 г.

ТДА-Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 207: Михайлова, М. Спомени за миналото на гр. Кърджали от занаятчийи, дошли от Смолянско. Оригинали. Ръкописи. Машинописи, 1957–1962 г.

ТДА-Кърджали, ф. 926, оп. 1 а.е. 25: Табаков, Вълчо Николов. Слово, произнесено от Вълчо Табаков на земляческа среща на бежанците тракийци от с. Еникьой, Дедеагачко, състояла се в гр. Кърджали и поздравително слово пред тракийци и родопчани о ръководството на културно-просветно дружество „Тракия“, изнесено от Вълчо Табаков. Машинопис. Оригинал. Копие).

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 36: Лични спомени. Спомени от Георги Сивков Маринов. За патилата на най-старите жители на Кърджали още преди освобождението от турско робство – 1912 г., Кърджали, 1974 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 62: Лични спомени. Спомени от Никола Иванов Папучаров. За стария град Кърджали и освобождението му през 1912 г., гр. Кърджали, 1975 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 75: Лични спомени. Спомени от Тодорка Ипократова Тулева (За учителската ѝ дейност в Кърджали 1906–1912 г.), гр. Кърджали, 1975 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 76: Лични спомени. Спомени от Георги Стоянов Пеев. За детските му спомени от Балканската война 1911 – 1912 г., гр. Кърджали 1975 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 220: Лични спомени. Спомени от Манол Симеонов Кацаров. За работата ми по инсталацията и първото електрическо осветление в Кърджали през 1922 година, гр. София, 1980 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 234: Лични спомени. Спомени от Димитър Ангелов Христов. За пощенските съобщения и живота в Кърджали, Ардино и Крумовград през 1931 година, гр. Кърджали, 1980 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 244: Лични спомени. Спомени от Мара Тонева Михайлова. За Кърджали и миналото му до 1925 г.), гр. Кърджали, 1981 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 256: Лични спомени. Спомени от Георги Костадинов Грънчаров. За видяното и преживяното през 1936–1937 г. като ученик в гимназията – Кърджали и като учител през учебната 1940–1941 г. в село Стражевци, община Бойно – Кърджалийски окръг), гр. Кърджали, 1981 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 479: Лични спомени. Спомени от Никола Хаджишенков. За Кърджали за периода от 1938 до 1951 г., гр. Кърджали, 1985 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 563: Лични спомени. Спомени от Иван Цеков Мартинов. Спомен за пребиваването му в гр. Кърджали, гр. Кърджали, 1986 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 591: Лични спомени. Спомени от Аврам Христов Шукерски. За Кърджали и неговото нарастване, гр. Кърджали, 1987 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 600: Лични спомени. Спомен от Божия Кимова Гондева (Относно изселничеството на семейството ѝ от с. Дърмица, Солунско, сега в Гърция минало през с. Есикьой, Гърция и заселили се през 1920 г. в гр. Кърджали), гр. Кърджали, 1987 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. 733: Лични спомени. Спомени от Георги Тодоров Илиев. Първите шапкари в гр. Кърджали, гр. Кърджали, 1999 г.

Литература:

Ангелова, И. 2001. Кърджали – административен център на Източнородопската област. Градоустройственото и демографско състояние на града през 1912–1944 г. – *Архивен преглед*, кн. 3–4, 92–100. [Angelova, I. 2001: Kardzhali – administrativen tsentar na Iztochnorodopskata oblast. Gradoustroystveno i demografsko sastoyanie na grada prez 1912–1944 g. – Arhiven pregled, kn. 3–4, 92–100.]

Бродел, Ф. без година. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век. Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното*. Т. 1. София. [Brodell, F. bez godina: Materialna tsivilizatsiya, ikonomika i kapitalizam, XV–XVII vek. Strukturite na vsekidneviето: vazmozchno i nevazmozchno. T. 1. Sofiya.]

Гиневски, Хр. 2017. Среднородопските гурбетчии в Кърджали и Кърджалийско. – В: *Юбилейна научна конференция 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи*. Кърджали, 137–141. [Ginevsji, Hr. 2017: Srednorodopskite gurbetchii v Kardzhali i Kardzhaliysko. – V: Yubileyna nauchna konferentsiya 50 godini muzeyno delo v Iztochnite Rodopi – prouchvaniya, izsledvaniya i perspektivi. Kardzhali, 137–141.]

Каракасиду, А. 2008. *Житни поля, кървави хълмове. Преходи към националното в Гръцка Македония, 1870–1970*. София. [Karakasidu, A. 2008: Zhitni polya, karvavi halmove. Prehodi kam natsionalното v Gratska Makediniya, 1870–1970. Sofiya.]

Костадинова, С. 2017. Пазари и панаири в Източните Родопи до средата на 20 век. Стопанско и социално значение. – В: *Юбилейна научна конференция 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи*. Кърджали, 165–171. [Kostadinova, S. 2017: Pazari i panairi v Iztochnite Rodopi do sredata na 20 vek. Stopansko i sotsialno znachenie. – V: Yubileynа nauchna konferentsiya 50 godini muzeyno delo v Iztochnite Rodopi – prouchvaniya, izsledvaniya i perspektivi. Kardzhali, 165–171.]

Кърджали 1998. *Кърджали от традицията към модерността* (съст. Цв. Георгиева). София, МЦПМКВ. [Kardzhali 1998: Kardzhali ot traditsiyata kam modernostta (sast. Tsv. Georgieva). Sofiya, MTSPMKV.]

Маркова, М. 2011. Култури и граници в един български град през първата половина на XX век – „раждането“ на Кърджали. – В: *Българска етнология*, кн. 2–3, 31–56. [Markova, M. 2011. Kulturi i granitsi v edin balgarski grad prez parvata polovina na XX vek – ‘razhdaneto’ na Kardzhali. – V: Balgarska etnologiya, kn. 2–3, 31–56.]

Маркова, М. 2012. Занаятите и търговията в Кърджали между Освобождението и Балканската война. – В: *Народните занаяти: минало, настояще и бъдеще* (научен рък., съст. и ред. доц. д-р А. Гоев). Т. VII. Габрово, 29–51. [Markova, M. 2012: Zanayatite i targoviyata v Kardzhali mezhdu Osvobozhdenieto i Balkanskata voyna. – V: Narodnite zanayati: minalo, nastoyashte i badeshte (nauchen pak., sast. i red. dots. d-r A. Goev). T. VII. Gabrovo, 29–51.]

Михайлова, М. 2000. *Кърджали*. Под редакцията на Стоян Райчевски. София. [Mihaylova, M. 2000: Kardzhali. Pod redaktsiyata na Stoyan Raychevski. Sofiya.]

Петрова-Голйиска, П. 2002. Панаирът при Троянския манастир и занаятите в Троян от Освобождението до 30-те години на XX в. – В: *Проблеми на българската градска култура. Етнография на българския град*. Т. III, София, 206–216. [Petrova-Goliyska, P. 2002. Panairat pri Troyanskiya manastir i zanayatite v Troyan ot Osvobozhdenieto do 30-te godini na XX v. – V: Problemi na balgarskata gradaska kultura. Etnografiya na balgarskiya grad. T. III, Sofiya, 206–216.]

Примовски, Ан. 1958. *Камиларството в Беломорска Тракия*. София. [Primovski, An. 1958: Kamilarstvoto v Belomorska Trakiya. Sofiya.]

Примовски, Ан. 1973. Бит и култура на родопските българи. – *СбНУНК*. Т. 54, София. [Primovski, An. 1973: Bit i kultura na rodopskite balgari. – SbNUNK. T. 54, Sofiya.]

Стоянова, П. 2002. Ролята на панаира за Ески Джумая (Търговище) през XIX в. – В: *Проблеми на българската градска култура. Етнография на българския град*. Т. III, София, 199–205. [Stoyanova, P. 2002. Rolyata na panaira za

Eski Dzhumaya (Targovishte) prez XIX v. – V: Problemi na balgarskata gradska kultura. Etnografiya na balgarskiya grad. T. III, Sofiya, 199–205.]

Шишков, Ст. 1936. *Из долината на река Арда. Пътни бележки и впечатления с 30 илюстрации.* Пловдив. [Shishkov, St. 1936. *Iz dolinata na reka Arda. Patni belezhki i vpechatleniya s 30 ilyustratsii.* Plovdiv.]

Гл. ас. д-р Мария Маркова
Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей, БАН
„Московска“ бА
1000 София
E-Mail: m_tarnovska@abv.bg